

Okres od Soboru Laterańskiego IV do Trydenckiego

□

W okresie szczytowego średniowiecza Kościół był jeszcze - mimo dominującego w nim ducha uniwersalizmu - dostatecznie otwarty na pluralizm kultur, czego wyrazem było m.in. duszpasterstwo etniczne. Jego rozwojowi sprzyjała budząca się "gorączka nacjonalistyczna", a jeszcze bardziej ożywiono migracja (kolonizacja, handel, ruch pielgrzymkowy) w Europie oraz próby ekspansji na kontynenty azjatycki i afrykański¹. Poniższe rozważania dotyczą postaw prawnych duszpasterstwa etnicznego, osoby duszpasterza i form jego pracy duszpasterskiej.

§1. PODSTAWY PRAWNE DUSZPASTERSTWA ETNICZNEGO

Nowy etap w historii duszpasterstwa etnicznego zapoczątkował Sobór Laterański IV (1215 r.), którego kanon 9 stał się podwaliną tej instytucji w prawie powszechnym i jej recepcji w prawie partykularnym². Treść kanonu odnosiła się do sytuacji, jaka powstała na Wschodzie po upadku Konstantynopola (1204 r.). Papież Innocenty III (+121) utworzył tam patriarchat łaciński, a w licznych miastach wyznaczył łacińskich biskupów w miejsce nieortodoksyjnych biskupów greckich³. Dla zapewnienia opieki duszpasterskiej ludności różnego języka i obrządku, a "a także dla zapobieżenia konfliktom pomiędzy wiernymi i hierarchami różnych grup, Sobór nakazał (*districte praecipimus*) biskupom wyznaczyć odpowiednich kapłanów (*viros idoneos*) dla danych grup⁴. Odpowiednimi w tej sytuacji byli kapłani tego samego języka i obrządku co wierni⁵. Mieli oni wykonywać posługę duszpasterską "secundum diversitates rituum et linguarum" czyli w języku i obrządku wiernych.

Ten sam przepis określał obowiązki kapłanów etnicznych. Należało do nich celebrowanie nabożeństw, udzielanie sakramentów, nauczanie wiernych i budowanie ich przykładem życia. Zakres i natura tych obowiązków wskazywały, że owi kapłani posiadali pełną władzę proboszczowską⁶. Oznacza to, że Sobór pośrednio nakazał, aby biskupi tworzyli parafie personalne z tytułu odrębnego języka i obrządku wiernych oraz ustanawiali w nich odpowiednich proboszczów⁷.

Pod groźbą ekskomuniki Sobór zakazał ustanawiania w tym samym mieście dwóch biskupów. W razie konieczności dopuszczał jedynie, aby miejscowy biskup (łaciński) dobrał sobie odpowiedniego wikariusza generalnego dla wiernych innego języka i obrządku⁸.

Powyższe dyspozycje były aktualne również w innych częściach Kościoła i dlatego kanon 9 przyjęto do *Compilationes Antiquae*⁹, a następnie włączono go bez zmian do Dekretów Grzegorza IX (1234 r.)¹⁰. Z całym zbiorem został on - odtąd jako dekret - promulgowany jako prawo powszechne.

Potrzeba stosowania tego dekretu w Kościele Zachodnim, gdzie wierni - jednorodni obrządkowo - potrzebowali specjalnej opieki duszpasterskiej z racji odmiennego języka i narodowości, sprawiła, że w kanonistyce i praktyce życiowej rozdzielono i usamodzielniono oby tytuły duszpasterstwa etnicznego, czyli język i obrządek. Autorzy, interpretując ten dekret, podkreślali zwykle odrębność języka i narodowości wiernych, a pomijali milczeniem kwestię obrządku¹¹.

Do dowartościowania języka ojczystego w duszpasterstwie przyczyniła się jedna z reguł Kancelarii Apostolskiej, zwana "reguła de idiomate". Ustalona za papieża Grzegorza XI (+1378) i odnawiana przez kolejnych papieży, dotrwała ona do czasów najnowszych¹². Wymagała ona, aby parafię lub inne beneficjum duszpasterskie nadawano jedynie takiemu kapłanowi, który dobrze rozumie i poprawnie posługuje się językiem ojczystym czy nawet narzeczem (idioma loci) wiernych, dla których ma być duszpasterzem. W przeciwnym przypadku prowizja kanoniczna była z mocy samego prawa nieważna. W razie konieczności działania wbrew regule istniała możliwość dyspensy Stolicy Apostolskiej

13

.

Za podstawę reguły uznawano zarówno prawo Boże, jak i kościelne. Oba wymagają - wskazywano - aby pomiędzy kapłanem a wiernymi istniała więź wzajemnej znajomości i zrozumienia. Pasterz powinien znać język ludu z racji obowiązku głoszenia zrozumiałe Słowa Bożego i spowiadania wiernych¹⁴. W praktyce "reguła de idiomate" sankcjonowała treść kanonu 9 Soboru Laterańskiego IV. Stała przypominała, że język ojczysty jest naturalnym środkiem przekazywania prawdy Bożej, a przy ustanawianiu duszpasterzy faworyzowała kapłana etnicznego¹⁵. Przepis Dekretalów C.14 X,111 31 był podstawą dla prawodawstwa partykularnego, które chroniło duszpasterstwo etniczne w różnych krajach i określało jego konkretne formy. Źródła potwierdzają istnienie wówczas tego duszpasterstwa w krajach Europy zachodniej

16

, na terenach zachodniej słowiańszczyzny

17

, na kolonizowanych lub zawładniętych przez Niemców ziemiach polskich

18

i pruskich

19

, na Rusi

20

, Litwie²¹ i Łotwie²², w Mołdawii²³, Bizancjum²⁴, na Krymie²⁵, w Persji²⁶, w północnej Afryce²⁷, a także w innych jeszcze miejscach.

§2. DUSZPASTERZ ETNICZNY

Pracę duszpasterską o charakterze etnicznym spełniało duchowieństwo diecezjalne i zakonne? To drugie czyniło to zazwyczaj na terenach chrystianizowanych, łącząc opiekę nad rodakami z działalnością misyjną. Od XIII w. wyróżnili się w tej pracy franciszkanie, dominikanie, augustianie, zakony krzyżowe²⁸ i przeznaczone do wykupu niewolników.²⁹ Dominikanie³⁰ i franciszkanie³¹ stworzyli w tym celu specjalne kongregacje misyjne, działające w Azji i Europie wschodniej, zawsze w oparciu o kolonie kupców i osadników łańskich. Owe kongregacje podlegały bezpośrednio najwyższym władzom zakonnym, a ich członkowie posiadali szerokie uprawnienia duszpasterskie.³²

W klasycznym średniowieczu prawo dowartościowało urząd duszpasterza etnicznego. Mógł go objąć tylko kapłan zdatny³³, Na zdatność (idoneitas) składał się zespół różnorodnych kwalifikacji³⁴, a w tym również znajomość języka ojczystego wiernych³⁵. Wymogi te sprawdzano podczas kanonicznego egzaminu, poprzedzającego powołanie na dany urząd³⁶.

Ponieważ misjonarze etniczni działali również wśród tubylców, zakony, zwłaszcza dominikanie i franciszkanie, prowadzili specjalne kolegia dla nauczania języków obcych³⁷. Na terenach etnicznie mieszanych odpowiednie przygotowanie duszpasterzom etnicznym zapewniały zwykle szkoły katedralne³⁸.

Liczne wędrówki kapłanów etnicznych rodziły problemy dyscyplinarne. Klasyczne zbiory prawo zawierały dlatego przepisy regulujące migrację duchowieństwa³⁹, święcenia obcych⁴⁰, nadawanie beneficjów obcym kapłanom⁴¹.

Dyscyplinę tę zaostrzono wobec przybyszów z odległych terytoriów (ex remotibus partibus), z innych krajów (alienigenae) a zwłaszcza wobec osób zamorskich (utramarini) i zagórskich (ultramontani)⁴².

§ 3. FORMY ORGANIZACJI DUSZPASTERSKIEJ

W omawianym okresie udoskonalono formy organizacji duszpasterstwa etnicznego. Na bliskim Wschodzie i na terenach świeżo chrystianizowanych istniały biskupstwa łacińskie, których baza demograficzna była ludność napływowa, głównie koloniści i kupcy z krajów zachodnioeuropejskich.⁴³

Podstawowa forma duszpasterstwa mniejszościowych grup etnicznych była parafia z dokładnie określonymi już wówczas prawami duchowymi i materialnymi⁴⁴. Niejednokrotnie służyła ona wyłącznie wiernym innego języka, narodowości czy obrządku

⁴⁵

. Parafie narodowościowe na Wioskach (kolonie) miały charakter lokalny a w miastach - personalny

⁴⁶

Etniczny charakter parafii zabezpieczało i utrzymywało prawo patronatu, które pozostawało w rękach fundatora kościoła i jego spadkobierców⁴⁷. Poniekąd z natury rzeczy miało ono charakter rodowy, dziedziczny i narodowy

⁴⁸

Pierwszym i podstawowym przywilejem patrona było prezentowanie na wakujący urząd proboszczowski w danej parafii odpowiedniego duchownego, którym był z zasady kapłan etniczny.

Częstym rozwiązaniem organizacyjnym była parafia etnicznie mieszana, służąca równocześnie kilku grupom wiernych⁴⁹. Zgodnie z regułą "de idiomate" proboszcz takiej parafii powinien znać języki wszystkich grup wiernych⁵⁰. Jeśli któregoś nie znał, miał ścisły obowiązek, usankcjonowany surowymi karami włącznie z depozycją

⁵¹

, dobrać sobie odpowiedniego pomocnika, władającego danym językiem

⁵²

Owym kapłanem pomocniczym był z reguły wikariusz parafialny, zwany z racji swej funkcji - kapłanem określonej grupy narodowej np. niemieckim, polskim czy pruskim⁵³. Był on ustanowiony jako wikariusz stały (vicarius perpetuus) z własnym beneficjum

54

, bądź jako wikariusz czasowy (vicarius temporaneus), zastępujący lub wspierający proboszcza w wykonywaniu jego obowiązków

55

. Jego szczególnym zadaniem było głoszenie Słowa Bożego i spowiadanie wiernych w języku ojczystym określonej grupy wiernych

56

. Obok parafii - zwyczajnej formy organizacji duszpasterskiej - istniał rozbudowany system różnego typu kapelanii Nazywano je "urzędem specjalnym", gdyż ich status normowały głównie przepisy specjalne i przywileje papieskie. Często stanowiły prawdziwe beneficjum ze złączonym z nim prawem patronatu⁵⁷.

W szczytowym i późnym średniowieczu funkcję duszpasterstwa etnicznego spełniały niektóre kaplice królewskie, cieszące się zwykle prawami parafialnymi i egzempcją. Kapelani byli tam często w randze biskupiej⁵⁸. Podanie książęta i możni posiadali własne kaplice, które przeradzały się niejednokrotnie w parafie rodzinne (paroeciae gentilitiae)

59

Mnożyły się wówczas stałe lub tymczasowe placówki dyplomatyczne przy Stolicy Apostolskiej, na dworach królewskich, książęcych i biskupich. Angażowani tam specjaliści kapelani niejako z natury rzeczy duszpasterstwo etniczne⁶⁰.

Częstą formą tego duszpasterstwa były kościoły zakonne, zwłaszcza znajdujące się na terenach kolonizowanych i zamorskich. Należące do zakonów krzyżowych i żebraczych cieszyły się zwykle papieskimi przywilejami duszpasterskimi i egzempcją⁶¹.

Zakonnicy, choć nie tylko oni, byli kapłanami różnych stowarzyszeń etnicznych. Fundowane i utrzymywane przez te stowarzyszenia kapelanie stanowiły często jakby "małą parafię" z własną kaplicą, duszpasterzem i specjalnym kultem⁶². Wyróżniały się w tej dziedzinie gildie i hanzy kupieckie, które budowały sobie zazwyczaj własne kościoły

63

. Odrębne duszpasterstwo posiadały też powstające od XIII w. etniczne bractwa studenckie, zwane nacjami, które dały początek zagranicznym kolegiom narodowym

64

. W tym okresie istniały nadal dość liczne hospicja (szpitale) narodowe, przy których erygowano kapelanie z przynależnymi im prawami duchowymi (kapelan, kaplica, cmentarz, niektóre prawa parafialne) i materialnymi (beneficjum, dziesięciny)⁶⁵. W XIV w. wyraźnie rozróżniono kapelanie z prawami parafialnymi i bez nich⁶⁶.

Nietypowy status mieli kapelani etniczni, którzy towarzyszyli karawanom kupieckim na lądzie⁶⁷, wyprawom okrętowym na morzu

68

czy wyprawom wojennym (kapelani wojskowi)

69

. W kościołach nadmorskich, głównie w Afryce północnej, działali kapelani zajmujący się posługą i wykupem niewolników

70

Do potrzeb mniejszościowych grup etnicznych dostosowano jeszcze inne urzędy kościelne. W początkach XIII w. powstał urząd kaznodziei etnicznego, określonego w akcie fundacji i prawie partykularnym⁷¹. Kaznodzieja: generalny lub zwykły, stały lub czasowy miał obowiązek głosić Słowo Boże w określonym miejscu i czasie, w języku danej grupy wiernych⁷². Odpowiednio dobrani i przygotowani kaznodzieje etniczni rekrutowali się zazwyczaj z zakonów żebraczych

73

Kaznodzieja etniczny miał zwykle władzę spowiadania wiernych⁷⁴. Niezależnie od tego istniał odrębny urząd spowiednika etnicznego. Papież Benedykt XII w 1338 r. utworzył w Rzymie 3 kolegia penitencjarzy, należących do różnych narodowości, aby spowiadali wiernych w odpowiednim dla siebie języku

75

. Status prawny penitencjarzy: ich liczbę, narodowość, przynależność zakonną, prawa i obowiązki, określały kolejne dokumenty papieskie

76

. Odtąd podobne kolegia powstawały w innych miejscach pielgrzymkowych (Loretto, Padwa)
77

. Pojedynczych spowiedników dla odrębnych grup etnicznych ustanawiano gdzieś przy katedrach

78

, kolegiatach, kościołach parafialnych, a zwłaszcza zakonnych

79

i brackich

80

.

Niekiedy mniejszości miały prawo patronatu także na inne urzędy kościelne, jak np. na altarzystę, mansjonarza, zakrystianina, czy nauczyciela⁸¹. Niektóre z tych urzędów były łączone. Wikariusz parafialny bywał altarzystą lub mansjonarzem, altarzysta - kaznodzieją, a mansjonarz spowiednikiem.

W przypadku braku własnego duszpasterza etnicznego sięgano - zgodnie ze starą praktyką - po tłumacza, korzystając z jego usług przy głoszeniu kazań⁸², lektury w klasztorach⁸³, a nawet przy spowiedzi

84

.

Tak więc w szczytowym i późnym średniowieczu element etniczny przeniknął do duszpasterstwa i wycisnął piętno na całej strukturze organizacji kościelnej. Duszpasterz etniczny zdobywał stopniowo własną specyfikę, ale nie miał jeszcze wówczas określonego statusu prawnego. Jego prawna figura istniała jakby wcielona w licznych urzędach duszpasterskich.

¹ L. Dotlot. Les migrations humaines. Paris 1970 s. 20- 21; P. Chaunu. l'expansion europeenne

du XIII au XV siecle. Paris 1909 s. 79-88,104-165.

² COD s. 239.

³ E. Gonzales-Teltez. Com mentor ia perpetua in singulos fextus quinque librorum Decretalium Gregom IX. Venetiis 1766. lib. t tit. 31 c.14 nr 1.

⁴ Hostiensis. In quinque Decretalium libros commentaria. Venetiis 1581 lib. I tit. 31 c.14 nr 1.

⁵ Gonzalez-Tellez. lib. I tit. 31 c.14 nr 4.

⁶ L. Thomassinus. Vetus et nova Ecciesiae disciplina circa beneficia et bene-ficiarios. t. I Venetiis 1773 p.I lib. I c.29 nr 7.

⁷ Bakalarz. Parafia personalna, jw. s. 27-28.

⁸ Benedictus XIV. De synodo dioecesana. Venetiis 1792 lib. It c.12 nr 4.

⁹ Comp. IV lib. I tit. 13 c.2.

¹⁰ C. 14 X. I 31.

¹¹ Zob. c. 5 X, III 7: c.32 X, li) 30: N. Panormitanus. Lectura super primo Decretalium. Venetiis 1496 lib. I p. 11 c. de officio ordinarii, verb. "Ouoniam" nr 3: Gonzalez-Tellez. lib. I tit. 31 c.14 nr 1.4.

¹² Reguła e Cancellariae Apostolicae. Ed. E. Otenthal. Innsbruck 1988 s. 40.

¹³ L. Gomes. Commentaria in regulas Cancellariae Iudiciales. Venetiis 1540 reguła de id io mata e, q. 1-4; J. Rigantius. Commentaria in regulas, constitutiones et ordinationes Cancellariae Apostolicae ł. 11 Coloniae 1751 reg. XX nr 1-117.

¹⁴ J 10, 3-5.14-15: Gomes. Reg. de idiomate q. 1 nr 1-2, 18; Rigantius. Reguła XX nr 2,7.12.

¹⁵ Sobór w Konstancji (1414-1418) opracował projekt kanonu: De ignorantibus idioma (c. 22), wyraźnie zaczerpnięty z reguły "de idiomate". Zob. Mansi t. XXVIII koi. 288.

¹⁶ Conc. Parisiense (1212) c. 12. Mansi t. XXII koi. 845: Conc Treyirensense (1227) c.1. Mansi t. XXII koi. 27; Conc. Lambethense (128t) c. 3 Mansi t. XXIV koi. 407.

¹⁷ Grentrup. Religion, jw. s. 216.

¹⁸ Synodus Archiep. Gnesnensis Jacobi (I 28 5) c. 3,6,18-20,34. Antiquissimae Constitutiones Synodales Provinciae Gnesnesis. ed. R. Hubę. Petropoli 1856 s. 167-168. 173-174, 178: Syn. Prov. Uniejoviensis (1326) c. 18, tamże s. 200;W. Rubin. Jezyk ludowy w duszpasterstwie w polskim ustawodawstwie kościelnym do XVIII wieku. Duszpasterz Polski Zagranica 4: 1953 s. 339-349.

¹⁹ Conc. Pomesaniense (1411) c. 24. H. Jacobson. Geschichte der Quellen des katholischen Kirchenrechts der Provinzen Preussen und Posen mit Urkunden und Regesten. Königsberg 1837 s. 152.

²⁰ Abraham, jw. s. 46-252.

²¹ J. Napiersky. Russich Livländische Urkunden. Petersburg 868 s. 47; Abraham jw. s.182-192.

²² Synodus Prov. Rigensis (1428) c. 3, Constitutiones Synodales Warmienses., Ed. F. Hipler. Brunsbergae 1899 s.309.

²³ Gregorus IX. Epist. 14 XI 1234. Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia t. I Ed. A. Theirier. Romae 1859 s. 131.

²⁴ C. 5 KJEI 7; Fedalto) w. f. i \$. 197-352.

²⁵ Jan XXIII bullą z 5 V 1333 erygował łacińską metropolię w Kecz na Krymie . Zob. Vetera monumenta Poloniae et Lituaniae. t. t, Romae 1860 nr 458,

²⁶ R. Waterfield. Christians in Persia. London 1973 s. 52- 53; Fedalto. jw. t. I s. 417-419.

²⁷ C. H X.V 6: Schmidlin, jw. s. 190-192; Martinge. jw, s. 638-649.

²⁸ Schmidlin, jw, s. 182-184; Abraham, jw. s. 165-175; A. Walz. Compedium historiae Ordinis

Praedicatorum. Romae 1930 s. 166-178, 236-242.

²⁹ Były to: Ordo SS. Trinitatis de Redemptione Captivorum (1198). Ordo B. Mariae de Mercede Redemptionis Captivorum (1220). Zob. S. De Angelis, *De fidelium associationibus*. t. I Neapoli 1959 s. 210-212, 222-225.

³⁰ Utworzyli: Societas Peregrinantium propter Christum (1250).

³¹ Założyli: Societas Peregrinatium pro Christo (1304),

³² R. Loenertz. *La Societe des Freres, Peregrination Romae 1937* s, 1-5, 31-34; *Equren? jw.* s. 61-70 *Walz. jw.* s.239-241.

³³ C. 14 X. I 31: "provideant viros idoneos". Zob. C. 5 X. III 7.

³⁴ C. 7,22 X. I. 6; C. 29 X.III 5; C. 14 I 6 in VI

³⁵ Conc. Porisiense (1212) c. 12. Mansi t. XXII kol. 845. Por. Conc. Castrum Gonterii (1231) c. 16. Mansi t. XXIII kol. 236-237; Conc. Prov. Rigense (1428) c. 3. Constitutiones synodales, *jw.* s. 309.

³⁶ C. 22, 44 X. I 6.

³⁷ M. Braun. *Missionary problems in the thirteenth century: a study in missionary preparation.* *The Catholic Historical Review* 25: 1939 s. 146-159.

³⁸ J. Skoczek. *Dzieje lwowskiej szkoły katedralnej.* Lwów 1929 s. 93-192; J. Gietrych. *Oblicze religijno-moralne Warmii i Mazur,* W: *Sacrum Poloniae Millenium.* t. IV Rzym 1957 s. 304.

³⁹ C. 7 C. IX q. 2; C. 1,3 X. I 22; C. 5,17 X. III 4,

⁴⁰ Por. C. 1-4 D LXXI; C. 3X. III 29.

⁴¹ C. 4 X. I 22.

⁴² C. I.3 X. I 22; C. 9.11 X. I 11; C. 2 III 8 in Extr. Comm.; Conc, Potaviense (1284) C.7. Mansi t. XXIV kol. 506.

⁴³ Fedalto. *jw.* t. I s.191-201, 226-228, 247-311. 436-495; Loenertz, *jw.* s. 31-34.

⁴⁴ C. 54.55 C. XVI q.1; C. 1-5 X. III 29; C.3 X,III 48; C. 12 X. V 38.

⁴⁵ C 14 X. I 31; C. 9.11 X, I 11

⁴⁶ Silnicki. *jw.* s. 356-361.

⁴⁷ C. 31 X. III 5; C. 1-31 X, III 38; C. 1-2 III 12 in Clem.

⁴⁸ P. Landau. *Jus patronatus.* Koeln 1975 s, 51-68,

⁴⁹ C. 32 X. III 30; Silnicki. *jw.* s. 358.

⁵⁰ Calixtus III. epist. 20 IV 1455. *Vetera monumenta Poloniae et Lituaniae,* *jw.* s. 97.

⁵¹ Synod. Wladislaviaensis (1402) C. ?ut quilibet- plebanus. *Statuta synodalia dioecesis Wladislaviaensis et Pomeraniae.* Ed. Z. Chodyn ski. Varsaviae 1890 s. 4.

⁵² Conc. Castrum Gonterii (1231) c. 16-17. Mansi t. XXIII kol. 236-237; Conc. Pomesaniense (1411) e. 24. Jacobson, *jw.* s. 152; Conc. Prov. Rigense (1428) c. 3. Jacobson. *jw.* s. 22.

⁵³ Conc. Wormiense (1449) c. 29. Hipler. *jw.* s. 18; Conc, Warmiense (1497) c. 35, Hipler. *jw.* s. 31; Conc. Vilmense (1528) c. 14. J. Sawicki. *Concilia Poloniae* t. II. Warszawa 1948 s. 130-131; S. Kurpiowski. *Wikariusz współcownik w polskim prawie synodalnym.* Lublin 1963 s. 106-108 (mps).

⁵⁴ C. 30, 33 X. III 5: Denenbourg. *jw.* s. 3-4.

⁵⁵ C. 3,6 X. III 6: Denenbourg. *jw.* s. 4-9. 16-19.

⁵⁶ zob. rozdz. II przypis 53.

⁵⁷ C. 33 X. II 5; C. 10,16,17 X. V 33; k. Frölich. *Die Rechts-formen der mittelaltärlichen Altarfründen.* *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonische Abteilung* 20: 1931 t. 474-539.

- ⁵⁸ C. 16 X.V 33: Silnicki. jw. s. 87, 94.
- ⁵⁹ J. Dom. Zur Geschichte der [...] Zeitschrift, jw. t. 344-359.
- ⁶⁰ Zob. C. 1-10 X.I 30; t. Cardinale. Le Saint-Siege et la diplomatie. Tournai 1962 s. 26-30; Loenertz, jw. s. 58-61.
- ⁶¹ Zob. C. 3.4,7 ,TO,I7 X.V SS; Eguren. jw. i. 63.
- ⁶² Moroni, jw. t. II s. 296-299, 304; G. Monti te confraternite medievali dell' alta e media Italia, t. I Venezia 1927 s. 81-85, 121-125.
- ⁶³ Johansen, jw. s. 313-326; Dollinger. jw. s. 37.36.46-47.
- ⁶⁴ F. Savigny. Geschichte des römischen Rechts im Mittelater. t. III Heidelberg 1834 s. 181, 187-188; G.Meersseman. Ordo fraternitatis Confraternite e pietá del laici nel Medioevo. t. I Roma 1977 s. 188-190.
- ⁶⁵ Zob. C. 3-4 X.III 36; C. 17 X.V 33; C. 2 III 2 in Clem.; Lallemand. jw. t. III s. 97, 118-119, 197; Imbert, jw. s. 58-76.
- ⁶⁶ Zob. C. 2 X.III 48; Lallemand. jw. t. III s. 92-94.
- ⁶⁷ Abraham, jw. s. 53-54, 67-69.
- ⁶⁸ Walz, jw. s. 171: P. Anson. Apostlcship of the Sea in England and Wales, London 1947 s. 5.
- ⁶⁹ E. Nowak, Rys dziejów duszpasterstwa wojskowego w Polsce 968-1831. Warszawa 1932 s. 4-10.
- ⁷⁰ C. 13-16. 70 C. XII q. 2; C. 6,11 X.V 6; Didacus. Chronicarum Discalceati Ordinis Sanctissimae Trinitatis de Redemptione Captivorum. Prage 1726 lib. I c. 25 nr 20; Martinger. jw, s. 634-649.
- ⁷¹ Conc Lateranense IV (1215) c. 10. COD s. 239-240; C. 15 X.I 31; Catalogus abbatum saganensium t. I Ed. G. Steniel Breslau 1835 s. 229; Acta Capitulum nec non iudiciorum ecclesiasticorum selecta. t. II. Ed. B. Ulanowski. Kraków 1902 s. 358-359; J. Skoczek. Kwestia języka kazań lwowskich w wieku XIII-XVI w. Lwów 1927 s. 2-29.
- ⁷² Walz. jw. s. 154-159; J. Kłoczowski. Dominikanie polscy na Śląsku w XIII-XIV wieku. Lublin 1956 s. 48-49. 142-143, 237-242.
- ⁷³ por. C. 12-13 X.V 7; C.2 III 7 in Clem.
- ⁷⁴ C. 15 X. I 31.
- ⁷⁵ Benedictus XII. Const. "In agro Dominico" 8 IV 1338. Bullarium Romanum t. IV Torino 1859 s. 416-424.
- ⁷⁶ Zob. A. Canestri. De novissima Poenitentiarie Apostolicae reformatione. Apolaris 8: 1935 s. 203-216; Ch. Berutti. De Curia Romana. Notulae historico-exegetico-practicae. Roma 1952 s. 67-68.
- ⁷⁷ Moroni. jw. t. LII Venezia 1851 s. 79-75.
- ⁷⁸ Grentrup. Religion, jw. s. 239.
- ⁷⁹ C. 2 V 10 in V: C. 2 III 7 in Clem.; Kłoczowski. jw. s. 254-256.
- ⁸⁰ Innocenty III bullą "Inter desiderabilia" z 23 VIII 1490 nr 6 udzielił bractwu Florentczyków w Rzymie przywileju wyboru własnego spowiednika. Magnum Bullarium Romanum t. I Luxemburgi 1727 s. 448.
- ⁸¹ M. Friedberg. Kultura polska a niemiecka, t. II Poznań 1946 s. 140.
- ⁸² Conc. Sombiense (1425) C. 2. Jacobson, jw. t. 126; Con. Warmiense (1449) c. 29. Hipler. jw. s. 18-19.
- ⁸³ Conc. apud Salmurum (1253) c. 15. Mansi t. XXIII kol. 813.
- ⁸⁴ Conc. Sambicense (1427) c. "pretera sacerdotes". Jacobson, jw. s. 172; Moroni. jw. t. LII s. 69.